

tot, amit helyesnek vél. De azt is milyen lovagiasan: mint a vívó, aki maga mondja be, ha találatot kapott. Mennyire méltányolta az ellenérveket, ha azok tényszerűek voltak, ha bennük az igazságnak valami lehetősége látszott! Nem vitatkozás volt az, hanem a helyes út keresése.

Es milyen méltányos tudott lenni, ha zenész társairól kellett nyilatkoznia: mennyire megbecsült minden értéket még azokban is, akikre, úgy tudta, oka van haragudnia. Mindenki talált valami elismerni-valót, munkásságának valami olyan oldalát, valami olyan emberi tulajdonságot, valami jó képességet, amit dicsérhetett, még akkor is, ha más egyébről elítélte. Még sokszor az ellene elkövetett bántalmak mögött is meg tudta látni a megérthetőt, az elfogadható, a megbocsáthatót. S milyen nehezen hitte el valakiről, hogy rosszat akar, különösen hogy neki akar rosszat! Mint a jó bíró számára minden ember becsületes, amíg be nem bizonyítják az ellenkezőjét. Jóhiszemű volt, mert magáról ítél.

Kitűnő zenész, tudós sok lehet, de aki ezen felül tiszta ember, segítő, szerető, jó barát és lovagias ellenfél is, igen kevés. Ezért oly nagy az úr, amit Magad után hagysz, ezért olyan fájdalmas számunkra korai távozásod. Kedves Pali, szeretetünk kíséri a sírba, hiányod és emléked marad közöttünk. Isten Veled!

BÚCSÚ BIBÓ ISTVÁNTÓL

Utolsónak szólhattam hozzá barátai közül halálának estéjén. Fáradt volt, és csak a halálról beszélt. Azt mondta: a halál maga nem félelmes, csak az odavezető út nehéz. Én tiltakoztam: nem halhat meg, nekünk még szükségünk van rá – miközben ölelésemmel is szinte húztam vissza közénk, akik itt maradunk tovább küszködni sorsunkkal.

Valóban nem hittem, hogy meg fog halni. Lehetetlennek éreztem, hogy tehetségének ne legyen még egyszer alkalma részt venni életünk alakításában. Nem tudtam belenyugodni, hogy őt is le kell írunk a magyar életből, elpazarolt értékeink közé.

Reggelre mégis megjött a halálhír. Akkor döböntem rá, hogy máig kísért történelmünk „zsákutcája”: újra szaporodott eggyel a magyar politikai gondolkodók száma, akit félrevetett a sors, hogy ne állíthassa képességeit közössége szolgálatába.

Érezte ennek keserűségét? Bizonyára, ha akkor nem is mondta ki. De ez lehetett a legnehezebb az „odavezető úton”, amikor az ember elvégzi magáról a végső számvetést. Hiszen ő maga is úgy fogalmazta meg pályáját, hogy „élt 1945-től 1948-ig”. Amíg gondolatai szétáradhattak az olvasó magyarok között, amikor irányíthatta a magyar társadalom történelmi és politikai gondolkodását, amikor úgy látszott, hogy lehetősége van jó irányban befolyásolni a magyarság életét.

Mindezt hamarosan elmosta a „történelem”. Amit szokás „szükségszerűnek” beállítani. Pedig nem mindig szükségszerű, ami éppen következik, különösen ha rosszabb, mint a felismert, megfogalmazott és ajánlott jobb. Az akkori „rossz”, egy kegyes szemforgatással „személyi kultusz”-ként emlegetett diktatúra, egy eléggé el nem ítélt politika sodorta el azt a jobbat, amit ő ajánlott. Az övé volt a szükségszerű, s ami helyette jött, az volt a szükségtelen, annak kellett megbuknia. Meg is bukott véglegesen a történelem ítélőszéke előtt.

Azért emelkednek tanulmányai egyre magasabbra szemünkben, azért ismerik fel jelentőségét egyre többen, mert az akkor elmulasztott jobb lehetőséget jelölték ki, aminek igazságait egyre többször hangoztatják ma mint új felismerést, és igyekeznek megközelíteni – megkésve és lejjebb szállított igénnyel – mai életünkben. Ha *akkor* illesztjük be a szocializmus kereteibe „azt a területet, ahol a magánélet ősi, jogi formái a szo-

cialista társadalom végleges szerkezetébe is beilleszthetők”, amikor és ahogy ő javasolta, akkor még ép termelési hagyományok és szét nem vert életforma folytatódott volna a háztáji gazdálkodásban, szakmai tudás és szakmai erkölcs a kisiparban, s a ház, villa, telek tulajdon is, ha megszakítatlan lehetőségként van jelen társadalmunkban, ma talán nem váltana ki annyi mohóságot és fitogtatási vágyat. Az az elképzelése pedig, hogy a keleti és nyugati típusú demokrácia felhasználható értékeinek egyesítésével valamiféle „példakép” szerepét játszhatná a magyarság, csak kismemzeti öntudatzavarnak minősült – holott ma pusztán „liberalizált” szellemi életünkkel és inkább kinyilatkoztatott, semmint megvalósult demokratikus lehetőségeinkkel is valami „kirakatszerephez” jutottunk a „táborok” között. S felismerhető törekvése, hogy a demokratikus magatartás esélyeit erősítse a diktatúra irányában ható jelenségekkel szemben, megkapta a „harmadik út” bélyegét – pedig később nagy vitatársa, Lukács György vallotta meg, hogy bár egész életében az imperializmus-szocializmus ellentétpárját tartotta a XX. század fő problémájának, élete végén mégis be kellett látnia, hogy a döntő probléma a diktatúra vagy demokrácia alternatívája. Pedig ő még nem is érte meg a Somoza– Pol Pot félelmes párhuzamát.

De akkor, egy összeomlás után, a magyarság új irányban való elindításához arra is szükség volt, hogy a magyar társadalom megszabaduljon múltjának rossz beidegzéséről, hogy ne csak a végleg használhatatlant és bűnöst vesse ki magából, hanem saját tudatát bénító zavarait is. Ezt is ő vállalta magára. Könyörtelen önvizsgáló elemzéssel gyomlált ki minden téveszmét, mindent, ami lehúz, akár az „eltorzult magyar alkat” történelmi okait vizsgálta, akár felelősségünket a zsidósággal szemben, megvonva a helyes mértéket minden vonatkozásban; s ezzel új öntudatot adott egy sokfelől ostorozott, elbizonytalanodott társadalomnak. Ahogy elítélte a közelmúlt bűneit és mulasztásait, úgy törölte is le rólunk annak szennyét, úgy egyenesedhetett ki a gerincünk, és erősödöttünk új szennyezésekkel szemben.

Írásai, jelenléte a *Válasz* közösségében – ami több volt akkor, mint a szabad irodalom híveinek tábora –, biztatása, helyzetelemzései, ítélete, okossága, gerince – mindez erő volt, ami szétáradt azok közt, akik gondolkodtak és vállalták a küzdelmet a jövőért.

Erre gondolva válik világossá, hogy mégsem volt hiába, amit azokban az években adott nekünk. Minden erkölcsi magatartás, minden szembeszállás a rosszal a jobbert, minden példamutatás – bármily kis körben történik is – tovább él a társadalomban; nem tűnik el, hanem összegeződik, erővé válik – s egyszerre hat és alakít. Az ő példája pedig széles körben hatott és vált erővé. Amint haladunk az időben, úgy nő hatása. Már határainkon kívül is tiszteletet vívott ki magának s vele népének.

Megkésve küldöm utána írásban, amivel akkor a halállal vívódót kellett volna előszóval vigasztalnom: bármennyire is az a néhány év volt „életed”, nem volt hiába; ami Benned élt, beépült politikai gondolkodásunkba, erővé vált, és egyre tovább alakít bennünket. Köszönjük Neked, hogy segítettél olyanná válni, amilyennek lenni akarunk.